

ТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ ВЕРТЕПУ В РОМАНІ В. ЄШКІЛЄВА “ІМПЕРАТОР ПОВЕНІ”

Оксана ГОЛЬНИК

Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

У статті розглядається містеріальна природа вертепу і карнавалу, які у романі “Імператор повені” В.Єшкілева виконують функцію основних наративних форм. Проаналізовано езотеричний підтекст цих драматичних різновидів, визначена їх роль у побудові художнього твору. Розглянуто модель двох світів, які відтворюють вертепну драму, головною подією якої стала інтермедія. У ній був реалізований міфологічний мотив циклічності буття, протистояння духа і матерії. Описані символічні образи, які репрезентують у творі езотеричну концепцію духовного просвітлення людини.

Ключові слова: езотеризм, вертеп, карнавал, містерія, символ, Софія, Логос, наратив, міфологема.

В статье рассматривается мистериальная природа вертепа и карнавала, которые в романе “Император наводнения” В.Ешкилева выполняют функцию основных нарративных форм. Проанализированы езотерический подтекст этих драматических разновидностей, определена их роль в построении художественного произведения. Рассмотрена модель двух миров, которые воспроизводят вертепную драму, главным событием которой стала интермедия. В ней был реализован мифологический мотив цикличности бытия, противостояния духа и материи. Описаны символические образы, которые представляют в произведении езотерическую концепцию духовного просветления человека.

Ключевые слова: езотеризм, вертеп, карнавал, мистерия, символ, София, Логос, наратив, мифологема.

The article discusses the nature of mystery underlying the nativity scene and the carnival. In V. Eshkilev's novel *The Emperor of the Flood* they function as the basic narrative forms. The paper analyzes the esoteric implication of these dramatic genres, the role they perform in constructing the work of art and expressing its ideas. The model of the two worlds is considered that reproduce the nativity scene, with an interlude as its main event. It implements the mythological motive of the cyclic

nature of being, and the confrontation between spirit and matter. The paper also identifies and describes symbolic images representing in the novel the esoteric concept of human spiritual enlightenment.

Key words: esotericism, nativity scene, carnival, mystery, symbol, Sofia, the Logos, narrative, mythological motive.

В.Єшкілев належить до оригінальних митців українського постмодерного простору. Він не тільки (і не просто прозаїк), а митець із виразною естетичною програмою, виголошеною свого часу у статті “Повернення деміургів”, опублікованій часописом “Плерома”. Критики зараховують його твори до категорії інтелектуальної прози, незважаючи на те, що її змістові і формотворчі параметри відповідають визначенню “масова література”. У творах В.Єшкілева переважно домінує пригодницький сюжет, інтрига, пов’язана із загадкою чи таємницею минулого, яка призводить до карколомних перипетій у сьогоденні. Зазвичай, це історія, пов’язана із артефактом, який має магічний характер і може впливати на перебіг подій. Навколо нього розігрується детективна інтрига, в якій беруть участь ворогуючі сили, що попервах здаються іманентним проявом зла і добра, в результаті ж набувають значення вічних супротивників, від яких залежить доля світу і людини.

В доробку письменника є низка таких творів: “Адепт” (у співавторстві з О.Гуцуляком), “Імператор повені”, “Втеча майстра Пінзеля”, “Побачити Алькор”, “Шлях Богомола”, “Богиня і консультант”, “Усі кути трикутника”. Визначальною рисою цих текстів є їхня містико-езотерична складова. Це формат метафізичного осягнення буття, який презентує В.Єшкілев. Його осердям стала авторська концепція походження світу, його розвитку. Зауважимо, що станіславського письменника сміливо можна відносити до нечисельної групи письменників, які створюють *криптонуміозні тексти*. До них зараховуємо Галину Пагутяк, О.Ульяненко, В.Медведя, Є.Пашковського, В.Даниленка. Це митці, котрі осмислюють буття в категоріях духовного, божественного. Інтерпретаційна матриця, якою вони послуговуються для опису такого екзистенційного виміру, може бути різна: ортодоксально християнська, язичницько-християнська, гностична, езотерична. А почасти, усі вони зливаються у єдиний струмінь містичних переживань буття як трагедії духу.

Специфіка такої літератури полягає в тому, що смисли і сенси, явлені письменникам в процесі творчої “ієрофанії”, у просторі художнього тексту презентуються за допомогою символічних структур, переважно міфопоетичного характеру. Вони складають специфічну “внутрішню енциклопедію” тексту, без пізнання і розуміння якої адекватна інтерпретація твору неможлива [1]. Вона є своєрідною текстовою об’єктивацією авторського “Я”, його світогляду, світопереживання.

В.Єшкілева часто називають містиком і окультистом. Він, інтригуючи українську критику і читацьку аудиторію, номінує себе більш точно – екзегетом. Його головним завдання є прочитання та інтерпретація прихованих смислів буття, знаків, які подає доля та історія. Точніше в колі його зацікавлень – парадокси метафізики [3].

Численні інтерв’ю, виступи, статті та й власне художній доробок письменника свідчать про те, що його світоглядною домінантою є *езотеризм*. Не беремося судити і робити висновок щодо конкретних учень, які його формують, проте відзначаємо цю якість як специфічний ракурс світосприймання та інтерпретації явищ буття, властивий В.Єшкілеву. Наше розуміння впливає із загальноприйнятого у колі філософів і культурологів трактування езотеризму як методу пізнання внутрішньої суті речей, який ґрунтується на знанні і глибокому розумінні багатьох езотеричних учень. Це певний внутрішньо особистісний досвід, який дозволяє людині пізнавати приховані значення об’єктивних речей [7].

Роман В.Єшкілева “Імператор повені” – це втілення езотеричного дискурсу як на змістовому, так і формальному рівні. Оскільки цей твір не був об’єктом спеціального дослідження, то в нашій студії він вперше інтерпретується з позиції форм об’єктивації в ньому езотеризму письменника. Мета праці – осмислити специфічні наративні прийоми втілення езотеричного знання про час і світ, зокрема зупинимося на розгляді проблеми текстуалізації вертепу в творі як домінантного композиційного і змістотворчого фактору.

Насамперед необхідно уточнити феноменологічний аспект форм видовищності, представлених в романі В.Єшкілева “Імператор повені”. Йдеться про карнавал і вертепну драму, які не просто представлені в тексті як події, а й виконують формотворчу роль, організуючи і структуруючи повідомлення.

В основу сюжету роману покладено *міфологічний мотив циклічності буття*, а саме есхатологічний мотив руйнування і відновлення світу.

Автор реалізує цю міфологему, акцентуючи езотеричний підтекст. Повінь – це процес оновлення, регенерації форм буття. Він символізує руйнування старих форм існування і недоторканність основ буття. Знищується людський гріх, переступ, дурість і безлад. Натомість з’являється оновлений світ, більш високого рівня організації, де домінує мудрість і врівноваженість [5, с. 411]. Головний герой роману – ченець Свято-Єфимівського монастиря Анемподест після повені, яку “року 7156 (1648) за великі гріхи, беззаконня й недбальства наші Господь Всемогутній” [2, с.6] наслав на межиріччя Уборті і Хирлиці, відправився до Єрусалима на паломництво. При собі мав “велике свічадо, німу дівку і називав себе “пророком і кесарем Анемподестом” [2, с. 6], – таким в очах простих людей був цей дивак. Окрім того, при собі він мав ікону Чорної Богородиці, на яку забороняв дивитися простим людям аж до Страшного Суду. Усі ці деталі, як і те, що герой пророчив армагедон, свідчать про те, що цей персонаж незвичайний і наділений особливим значенням і функціями. Саме його В.Єшкілев називає імператором, вкладаючи у це слово езотеричні смисли. Цей образ теж має міфопоетичне коріння. Імператор в езотеричних культових текстах – це реінкарнація бога сонця (бога життя), він втілює духовну силу неба, тоді, як імператриця, наприклад, – земну (матеріальну) сутність буття [4, с. 86]. У “Словнику символів” Х.Е. Керлота подається значення цього образу в контексті езотеричного змісту карт Таро. Він є втіленням ієрархії і цілісності буття (підкорює всі чотири стихії). Його образ сягає міфологеми культурного героя на кшталт Геракла, котрий перемагає всіх химер і потвор (втілення несвідомого “Я” людства), даючи світові чіткі правила і організацію буття (вивільняючи Самість людини, духовне начало, якщо посилатися на теорію К.Г.Юнга).

Саме цю мету переслідує й герой роману “Імператор повені” Анемподест, якому езотеричний дискурс твору диктує роль Витискувача – того, хто протистоїть антисилі, втілений в образі Карни. Цей процес вічної боротьби руйнівної сили (несвідомого, стихійного) і конструктивної (духовного начала) є традиційним міфологічним мотивом. У творі він утілений у символічному образі Карфагенського Карнавалу та наративній формі вертепу.

Незважаючи на те, що в трактуванні дійства карнавалу як головної події тексту роману “Імператор повені” є спокуса зупинитися на його постмодерному прочитанні, підпавши під вплив сучасних літературоз-

навчих симулякрів, за якими усі тексти кінця ХХ – початку ХХІ століття автоматично розглядаються у цьому контексті, ми зупинимося на іншому аспекті, який увиразнив у творі сам автор. Йдеться про *містеріальність карнавалу і вертепу* як форм презентації езотеричного повідомлення, таємного знання.

Загалом містерія – це вистава майданного релігійного театру. Її розквіт прийшовся на XIV – XV століття. Проте її коріння сягає глибини віків, адже маємо згадки про містеріальні дієства в часи античності, коли шанувувалися божества. До нас дійшли відомості про вакхічні містерії, елевсінські, присвячені Деметрі та Персефоні. Р.Штейнер в студії “Християнство як містичний факт і Містерії древності” (1902) зазначав, що відгомін містерій ми зустрічаємо в сучасних релігійних обрядах, проте вони втратили свій первісний езотеричний зміст, ті таємні знання, котрі людина отримувала у процесі переживання містерій. Принципи цього таїнства запозичив Есхіл, поклавши їх в основу драматичного (в значенні літературного) і театрального мистецтва. Основним призначенням містерій, на думку філософа, було відкриття духовного зору людини, внаслідок чого вона могла бачити сутність речей. Тобто переживання такого дієства приносило духовний досвід, відкривало закони буття окремій особистості. Містерії мали продемонструвати вічні закони, за яким існує світ, навчити людину бачити світ “душею” [10, с. 22]. *“Людина досягає мудрості, коли дух прозирає примарність чуттєвого буття. Усе, на що чуттєвість дивиться як на буття, занурене в потік становлення. І як з іншими речами, таке відбувається і з людиною. Вона розпадається перед своїм духовним зором, її цілісність розкладається на частини, на минуці явища. Народження і смерть втрачають своє виняткове значення, стають лише миттєвостями виникнення і знищення, подібно усьому, що відбувається. [...] Той, хто прозирає примарність дійсності, той має в собі дух як явлену дійсність”* [10, с. 72] (підкреслення наше. – О.Г.). Це цитування названої вище студії Р. Штейнера важливе для розуміння суті описуваних В.Єшкілевим подій, тобто того ідейно-змістового компонента, котрий вимагав використання карнавално-театральних форм наративу.

У середньовіччі ігровим простором містерії було все місто, але основна подія відбувалася на міській площі. Усі події розгорталися в горизонтальній площині, що відбивало середньовічну модель світоустрою: рай,

земля, пекло. Подібний характер мало і карнавальне дійство, яке теж охоплювало все місто, але головна подія – вистава – розігрувалася на майдані. Від релігійної містерії карнавал відрізнявся своєю сміховою природою. Його головними учасниками були дурні і блазні, які розігравали конкретно-чуттєві сцени. Можемо припустити, слідом за В.Єшкілевым, що карнавал був формою містеріальної культури, адже мав практично той самий підтекст. Головні герої карнавалу – це полонені чуттєвим світом індивідууми, котрі переживають драму звільнення від панування ладу та ієрархії (розпадаються на множинність, втрачають цілісність). Цей момент прокоментований Р.Штейнером із посиланням на Плутарха.

Множинність – це втілення несвідомого, інстинктивного, яке перешкоджає становленню Самості людини. Процес розкладу і становлення – це процес духовного прозріння. Тож карнавал передбачав звільнення від ієрархії, від умовностей, заборон, занурення у темне начало людини, його пізнання і, як наслідок, появу нового духовного ества. Єдине: середньовічний карнавал втратив свій містеріальний підтекст і оновлював людину для майбутніх суто людських взаємин і відносин.

Вертеп, або різдвяна драма – це національний варіант містеріальної драми. Як зазначав І.Франко в праці “Русько-український театр”, українське вертепне дійство веде свій початок від візантійської драми, котра постала “*почасті під впливом деяких єретиків, особливо гностичних сект, які ввели в богослужіння музику і драматичне оживлення*” [8, с. 296]. Це релігійна драма, яка мала на меті ознайомити із певними біблійними оповіданнями, але згодом цей контекст розширився до розповідей про реалістичні події. Загалом, наративною особливістю вертепної драми, за визначенням О.Фрейденберг, було те, що в ній поєднувалося святкове та буденне, вічне і минуше, міфологічне і побутове, серйозне й комічне. Це своєрідний міф, як стверджувала дослідниця, який кожне покоління переказує по-своєму [9, с. 42].

Роман В.Єшкілева “Імператор повені” – це твір в стилі альтернативної історії або криптоісторії, які належать до фентезійного мейстріму сучасної прози. У цьому творі реалізована авторська концепція світу. У праці “Повернення деміургів” В. Єшкілев зауважував: “...*деміургійна практика пропонує метаісторичне “вічне повернення” до творення “якісно нового” поза гуманістичною рефлексією та саморефлексією тут-буття, через творення персональних світів (текстових, позатек-*

стових), байдужих до згасання наявного, лінійно-історичного буття” [1]. Тож “Імператор повені” – це втілення авторських уявлень про універсальні закони буття, втілені в метахудожньому сюжеті, який іманентний в усіх текстах митця. Сюжети творів В.Єшкілева ґрунтуються на авторській легенді про походження світу та світоустрій. Вона має гностичний характер і становить собою синтез різних езотеричних концепцій. Фактично, це трансформований мотив софійності буття. Ця легенда іманентно виявляється в сюжетно-образній системі творів. За нею від давніх часів людський світ живе за законами рівноваги добра і зла. Цей баланс контролюється і регулюється як представниками вищої позаземної раси Мудрих, так і носіями сакрального знання – представниками різних магічних, окультних та езотеричних груп. Від давніх часів Карні – втіленню Ліліт (Викрадачки Немовлят, демониці), уособленню земного, злого, несвідомого, стихійного, войовничого, кривавого, дисгармонійного – протистоїть Ящір (Дракон) – символ мудрості, втілення Логосу, Майстер Зброї (в масонській ієрархії). Карна має здібності прориватися в суцільний світ і втілюватися у різних подобах. Її завдання – оволодіти світом людей і зруйнувати його. Цей мотив реалізовано в романах “Богиня і Консультант”, “Шлях Богомола”, “Побачити Алькор”, “Усі кути трикутника”. В “Імператорі повені” знаками присутності Карни – початку апокаліпсису – є ікона Чорної Богородиці, бовван, який знайшли в панській скарбниці. Зрештою її земною оболонкою стає Ніктамена – акторка і блудниця. До речі, образ Карни, очевидно, навіяний популярним у містико-езотеричному художньому дискурсі мотивом палеолітичної Венери. Поклоніння їй вважається найдавнішим культом. Вона не тільки є втіленням Богині-Матері, але і її антипода – великої руйнівниці Ліліт.

Художній простір роману “Імператор повені” має дворівневу структуру, що реалізована у двосвітті. Один вимір буття – Опорна Реальність або Матня – реальність, у якій живе Амнеподест. Це Україна часів повстання Богдана Хмельницького. Опadlo – це явність, де акумульовані абсолютні сили добра і зла. Це кордон, на якому відбуваються битви між ними. В езотеричному аспекті цей світ є втіленням феномену Універсуму, Ойкумени. Вічна боротьба добра і зла в цьому світі – це процес збереження рівноваги, яка має панувати у Матні. Якщо перемаже сили Карни, то в Опорній реальності настане апокаліпсис.

Між цими світами немає ієрархічного зв'язку, але є взаємозалежність. Фактично, вони є відзеркаленням одне одного. Перехід з одного світу в інший здійснюється за посередництва дзеркала, яке Амнеподест знаходить в пограбованому маєтку князя. В окультних практиках дзеркало – це перехід у паралельний світ, в езотериці символізує процес самопізнання, адже воно подібне до сонячного або місячного дисків, а значить у ньому відбивається божественне світло. Такого трактування цього образу, до речі, притримувався і К.Г.Юнг, для якого те, що явлене в дзеркалі, ставало відбиттям несвідомого. Свічадо – це міфічні двері, завдяки яким душа може звільнитися, перейшовши на інший бік буття [5, с. 210]. У творі В.Єшкілева головний герой, маючи при собі дзеркало, пізнає сутності буття, керує взаємозв'язком між Матнею і Опадлом.

Тож ці два світи взаємодіють як чуттєве і сутнісне. Явність – це простір, де панує Напередвизначеність або Зумовленість. Для того, щоб перемогти вічне зло, треба перебороти її, тобто діяти непередбачено. Зробити це може тільки Витискувач – людина, якій ця роль надається цілком випадково. Вона здатна на несподівані кроки і вчинки, які заводять зло у глухий кут. По суті, це такий собі блазень, дивак, дії якого непередбачувані. У творі В.Єшкілева це блаженний ченець.

Оскільки ці світи є дзеркальними відбиттями одне одного, то й набір образів, які мають символічне значення, в них один і той самий. Є Райдужна і Горбата гори (символ духовного сходження), Рената і Німа Розвідниця (втілення типу войовниці, захисниці життя), Нікта і Карна (втілення жорстокої богині), Марципанова Акробатка і Сапфіра (вічна жіночність, консолідуєча сила), Бабамамка і Тітонька (жриці й охоронниці добра), є козаки і римляни і т.д.

Об'єднувальною подією для цих вимірів є інтермедія “Мнемозавр”, яка в Матні розігрується групою комедіантів, а в Опадлі називається Карфагенський Карнавал і відбувається кожного разу, коли повстають сили зла. Але якщо в чуттєвому вимірі її сюжет сприймається як розважальний, то в явності він сутнісний (реалістичний). Характерною особливістю цих вистав є їхня періодичність і повторюваність.

“Мнемозавр” – це релігійна драма, яку в Опорній Реальності виконує трупа Кінського Каштана. Це група комедіантів, яка подорожує середньовічною Європою і розважає публіку театралізованими дійствами. Головна подія цієї вистави – це танок Саломеї перед Іродом,

в нагороду за який вона отримала голову пророка Іоанна Хрестителя. Її вона мала принести своїй матері – Іродіаді. Ця драматична біблійна колізія мала езотеричний підтекст: Предтеча – це втілення шляху духовного просвітлення людства, Саломея і її мати – втілення несвідомого, інстинктивного в людині, яке опирається і прагне знищити дух. У романі “Імператор повені” роль Саломеї відведена Нікті – доньці Кінського Каштана. Її народження стало символічним втіленням появи чогось із нічого – гностичної формули появи зла. В сюжеті ця героїня стає вмістилищем жорстокої богині і провідником для її земної з’яви. У Матні ця вистава втратила своє сакральне значення, з неї вивітрився езотеричний підтекст. Натомість люди переважно втішалися із звабливо-еротичних рухів прекрасної Ніктамени.

І.Франко, досліджуючи історію появи вертепу, зазначав, що він прийшов разом із містерією в українську культуру, але потрапив до рук жонглерів, шпільманів та різнорідних “веселих братств” [8, с. 298]. Саме такий профанізований образ містеріального дійства бачимо в Опірній Реальності. В.Єшкілев наголошує тим самим на необхідності нового перегляду і нового кута зору на релігійні драми, які демонструють процес боротьби духу і матерії. Окрім того, як прихильник конспірології, він наголошує на свідомому приховуванні істинного знання від пересічних людей.

Зрештою й самі події, які відбуваються в Україні XVII століття, нагадують вертепне дійство. Герої, як оточують Амнеподеста, видається, грають життєві ролі: Нікта – спокусниці, єврей-лікар Кінський Каштан – шарлатан і крутій, який в усьому шукає власної вигоди, козацький ватаг Приблуда розіграє фарсову любовну комедію з польською панянкою і Ніктою. Сюди можна долучити і мотив шукання панського скарбу, і бажання заможного селянина тихцем і обманом одружитися з князівською донькою, яка опинилася в небезпеці і, фактично, стала його заручницею. Тобто перед нами типова інтермедія, де є крутії, військові, дурнуваті селяни, лиховісні і спокусливі жінки.

Інакшим є зміст цього дійства в Опадлі. Якщо в Матні “Мнемозавр” – це профанізована релігійна драма, то в явності вона тільки зовні виглядає як карнавал, тобто сприймається як щось розважальне, несерйозне, примітивно-побутове. Насправді ж усі події, які складають суть Карнавалу, трагічні. Вони відтворюють метаісторичне протистоян-

ня духу і матері, Логоса – Духа і Карни – Ліліт. Головною подією цього видовища є битва Амнеподеста з силами зла. Його завдання перетнути шлях Карні. Для цього він викликає іншу безсмертну богиню – Кібелу (Рею або Ідейську матір). Зрештою саме її блискавка знищує Повно-важне Втілення Карни в Опорній Реальності. Ця битва є символічним втіленням протистояння двох жіночих начал буття – Ліліт і Єви, а точніше, – це внутрішня боротьба двох сутностей гностичної Софії. За езотеричними легендами гностиків, Софія, зваблена примарним світлом, поринула у безодню, з якої повсякчас намагається вибратися. Цей мотив описує шлях людства до свого духовного прозріння, відшукування свого шляху до Самості.

Саме до цієї інтерпретаційної матриці підштовхують події, символи і наративні моделі, які використав В.Єшкілев у своєму романі “Імператор повені”. Двосвіття його твору відбиває будову вертепу, де нагорі відбувається вічна драма духу, а внизу – його профанізоване втілення. Карнавал же як містеріальна форма передачі сакрального знання описує процес відкриття сутностей буття людиною (процес поринання в потік Хорэф), прозріння людиною за буттєвими масками істини речей і явищ, людської сутності. Карнавал звільняє від умовностей, а це дозволяє бачити не множинність світу, а сприймати його цілісно як прояв духовного буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єшкілев В. Повернення деміургів / Володимир Єшкілев// <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/yeshk-pd.htm>
2. Єшкілев Володимир. Імператор повені / Володимир Єшкілев. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2004. – 200 с.
3. Єшкілев Володимир: “Я не лише вірю в Бога, але і в те, що його присутність зараз у світовій історії є повною і беззаперечною” / Володимир Єшкілев//<http://vikna.if.ua/news/category/culture/2015/12/14/45898/view>
4. Купер Дж. Энциклопедия символов. – М.: Золотой век, 1995. – 401 с.
5. Кэрлот Х.Э. Словарь символов / Х.Э. Кэрлот – М.: ”REFL-book”, 1994. – 608 с.
6. Розин В. Путешествие в страну эзотерической реальности. Избранные эзотерические учения / Вадим Розин. – М.: УРСС, 1998. – 373 с.
7. Устинов С. Эзотеризм в контексте современной европейской культуры / Сергей Устинов // Вестник Тюменского государственного университета// ezoterizm-v-kontekste-sovremennoy-evropeyskoy-kultury.pdf;

8. Франко І. Русько-український театр / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. — Том 29 : Літературно-критичні праці (1893—1895) / Редактори тому В. Л. Микитась, А. М. Халімончук; Упорядкування та коментарі Л. А. Гаєвської, П. П. Гонтаря, М. Л. Гончарука, І. О. Денисюка, В. П. Колосової, С. К. Кравченко, Л. І. Міщенко, А. М. Полотай, О. А. Сарбєнської. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 293-336.
9. Фрейдєнберг О. Семантика архітектури вертепного театра / Ольга Фрейдєнберг // Декоративное искусство. — 1978. — №2. — С. 41 – 44.
10. Штейнер Р. Христианство как мистический факт и Мистерии древности / Рудольф Штейнер. — М., 1991. — 156 с.